

Допоміжні галузі сільськогосподарського виробництва на Поділлі в добу непу

Розглядається розвиток селянського виробництва на території Поділля в добу непу, зокрема розвиток городництва, садівництва, птахівництва та бджолярства.

Ключові слова: неп, сільськогосподарське виробництво, селянське господарство, інтенсифікація, кооператив.

Постановка проблеми у загальному вигляді. З проголошенням Україною незалежності відкрилася нова сторінка національного розвитку. Глибокі трансформаційні зміни, які мають місце в сучасній Україні, пов'язані із ринковими перетвореннями народного господарства, вимагають науково-обґрунтованої розробки та реалізації нових концепцій і моделей розвитку. Особливий інтерес становлять специфічні особливості перебігу аграрних перетворень, які відбувалися в українському селі в добу нової економічної політики, і мають чимало подібного у сьогоденні села.

Селянське господарство – це родинно і економічно організована елементарна виробнича одиниця в сільськогосподарському секторі економіки, члени якої об'єднані одним бюджетом, мають спільне виробництво, самі працюють у ньому і, залежно від обставин, сил і матеріальних засобів, додатково займаються заробітками поза власним господарством. Варто зазначити, що внесок селян у створення і примноження національного багатства є неоціненним. Українське селянство завжди виступало оберегом національної культури, традицій, звичаїв і методів господарювання на землі. Виходячи з цього, всебічне вивчення історії селянства є одним із найважливіших завдань сучасної української історичної науки. Необхідність поглибленого вивчення різних аспектів функціонування індивідуального селянського господарства у 20-ті рр. минулого століття, коли були ефективно задіяні ринкові механізми, має для сьогодення надзвичайно важливе значення. Воно дозволить, спираючись на досвід непу, не повторити тих помилок у розбудові ринкових відносин, яких припустилося селянське індивідуальне

господарство у ті часи. Таким чином, актуальність обраної для вивчення теми зумовлена необхідністю аналізу та узагальнення регіональних особливостей функціонування селянського господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вивчення даної проблеми можна поділити на декілька етапів. В 20-ті роки індивідуальне господарство не досліджувалось професійними істориками. Через це й роботах відсутній історіографічний аналіз літератури, недостатньо аналізуються джерела, тощо. Хоча в працях І.А.Олійника, Ю.П.Підкуймихи у загальних рисах охарактеризовано стан сільського господарства Поділля, приділено увагу землеустрою і землекористуванню, проаналізовано структуру посівних площ, з'ясована класову диференціацію села. Але багато проблем висвітлені фрагментарно та поверхово. У 30-80-х рр. вивчення даної проблеми було згорнуто, оскільки індивідуальне селянське господарство розглядалось як не перспективне, яке повністю вичерпало себе в 20-х роках. На таких позиціях базувалися праці П.А.Хомича, нариси історії Хмельницької і Вінницької обласних партійних організацій. У працях істориків кінця 80-х – початок 90-х рр. не вдалося створити синтетичну працю, де всебічно і об'єктивно висвітлили б розвиток індивідуального селянського господарства. Цьому заважала заполітизованість, жорсткі ідеологічні перестороги, догматизм, спрощеність. В сучасній історіографії дане питання розглядається в працях В.В. Калініченка, Ю.А. Святця. Значний внесок у вивчення селянського господарства на Поділлі зробили І.В. Рибак, В.А. Яцюк, В.В. Нечитайло, які фактично започаткували вивчення даної проблеми на регіональному рівні.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз допоміжних галузей сільськогосподарського виробництва та їх розвиток на території Поділля.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поділля традиційно є селянським краєм, основну частину його населення складали землероби. Основою і суб'єктом сільськогосподарського виробництва був селянин та його праця. До допоміжних галузей селянського господарства ми відносимо городництво, садівництво, птахівництво, бджолярство. Вони доповнювали такі важливі галузі, як

рільництво та тваринництво. Серед них найважливішу роль, з точки зору виробництва сільськогосподарської продукції, відіграло городництво. Його роль і значення на Поділлі пояснювалися і тим, що в умовах малоземелля для значної частини селян город або присадибна земля залишалися чи не єдиним джерелом існування. Город на Поділлі знаходився у структурі присадибної землі. Традиційно вся присадибна земля поділялася на два головних підрозділи – сад і власне город, а також дворище. На Поділлі 71,59 % площі присадибної землі припадало на город, 8,65 % – на сад і 19,76 % – на дворище [1]. Насамперед з'ясуємо структуру сільськогосподарських рослин в загальній площі присадибної та городньої землі. Наприклад, у Кам'янецькому окрузі у 1925 р. 31,6 % було відведено під картоплю, 0,1 % – льону, 7,5 % – коноплі, 0,3 % – тютюну, 45,1 % – польові рослини, городні рослини -15,02 %, інші культури – 0 %. У Могилівському окрузі – відповідно 56,2 %, 0,7 %; 7,2 %; 0,7 %; 9,2 %; 20,3 %, 4,7 %, Вінницькому – 51,9 %; 0,4 %; 7,7 %; 0,2 %; 17,8 %; 22,0 %; 0 %, Проскурівському – 37,4 %; 0,3 %; 13,6 %; 0,3 %; 21,1 %; 27,3 %; 0 %, Тульчинському – 55,3 %; 0,1 %; 5,6 %; 0,1 %; 15,2 %; 21,4 %; 2,3 [2]. Привертає увагу те, що майже у всіх округах Поділля домінуючою культурою у складі присадибної городньої землі була картопля. Крім того, присадибна земля використовувалася як додаток до польової. Про це, зокрема, свідчить досить високий відсоток посівів польових культур: жита, пшениці, кукурудзи тощо. Власне, городніми культурами було зайнято приблизно 1/4 площі. На підтвердження цього розглянемо структуру садибних посівів Кам'янецького округу у 1926 р. У структурі сільськогосподарських рослин озиме жито займало 3,36 %, озима пшениця – 0,22 %, яра пшениця – 0,13 %, ячмінь – 0,49 %, гречка – 0,17 %, просо – 0,28 %, кукурудза – 36,51 %. Таким чином, польові культури складали 41,16 % городніх посівів, льон – 0,10 %, конопля – 8,44 %, тютюн – 0,42 %, цукрові буряки – 1,36 %. Отже, під технічні культури було відведено 10,36 % городньої землі, кормові буряки – 1,13 %, трави – 2,43 %. Звідси, городня земля розглядалася селянами як одне із джерел вирішення кормового питання. Лише третину присадибної землі (29,73 %) подільські селяни відводили під городні культури - картоплю, баштани, інші овочі [3]. На городі традиційно для

Поділля селяни вирощували часник, цибулю, моркву, огірки, помідори, на баштанах – кавуни та дині. Городництво у валовому прибутку селянського господарства на Кам'яниччині, згідно бюджетного обстеження 1926 року, давало 7 крб. 39 коп., а умовно чистого прибутку – 5 крб. 98 коп., баштанництво відповідно 6 крб. 27 коп.; 5 крб. 92 коп., у загальній сумі – 451 крб. 03 коп. пересічно на селянське господарство [4].

Певне значення у селянському господарстві відіграло садівництво. Крім індивідуальних, у 20-х роках на Поділлію почали з'являтися громадські сади. Наприклад, садово-городній кооператив села Карпівці Проскурівського округу уклав угоду з Млієвською дослідною станцією на постачання 6 тис. садженців плодкових дерев і заклав громадський сад на площі 60 га [5]. Розвиток кооперативного і громадського садівництва мав найбільшу перспективу. Тут здійснювався ретельний підбір і догляд за плодовими деревами, був налагоджений організований збут садовини. І навпаки, у селянських господарствах садівництво насамперед мало споживчий характер і розглядалося як другорядна галузь, яка не потребувала належного догляду. У замітці сількора с. Давидківці Бахматовецького району Проскурівського округу повідомлялося. «Багато разів на сході казав агроном, щоб селяни ретельно знищували гусінь, бо буде біда. Але селяни на це відказували «Е, дурниця, як бог дасть, то і вродить», та й не обібрали гусінь. Коли ж настала весна і почало з'являтися листя, гусінь накинулася на нього і через два тижні дерева стали чорні. Аж тепер селяни, що не обібрали гусінь, побачили свою помилку» [6]. У селянських господарствах, які мали відокремлені сади або ділянки з плодовими деревами, продукція садівництва мала деякий ринковий характер. Вибіркові обстеження селянських господарств Кам'янецького округу у 1926 р. виявили, що в 56 селах двори збували на ринку сливи, 35 – вишні, 108 – яблука і груші у сирому вигляді, а 73 – сушені сливи [7]. Врожаї садів у селянських господарствах Поділля залишалися низькими.

При збуті продукції садівництва на ринку у селян Поділля виникало чимало проблем. Сількор села Демшин Довжоцького району Кам'янецького округу писав: «Найбільше селяни втрачають при збуті садовини. Збут зовсім неорганізований. І хоч

село має досить значний прибуток з садів, але ще більший зиск мають спекулянти, які часто купують садовину у скрутний для селянина час і дуже дешево. Восени 1924 р. селяни продавали пуд сушених слив за 2-3 крб., а через три - чотири тижні ціна їх сягнула на ринку 8-9 крб. Нажилися спекулянти» [8]. Садівництво на Поділлі не перетворилося у високодохідну галузь селянського господарства.

Майже в кожному селянському господарстві Поділля були свійські птахи: кури, гуси, качки, індики тощо. Найбільшу питому вагу у птахівництві Поділля відігравали кури, на другому місці знаходилися гуси, на третьому місці качки і дуже мало індики і цесарки. Кількість птиці мала досить значні сезонні коливання. Найбільший приріст поголів'я птахів спостерігався в осінній період. Селяни намагалися зменшити поголів'я птиці під час зимової годівлі, який на Поділлі тривав з 15 листопада до 15 квітня. З 15 по 22 квітня відбувався вихід птиці на підножний корм. А з 2 квітня по 15 квітня починався процес висиджування молодняка курей, гусей, качок, індиків [9]. Наприклад, за даними статбюро в Кам'янецькому окрузі станом на 1925 р. нараховувалось 791018 поголів'я курей, з них 79101 – півнів, і курей – 711916 [10]. В 1925 господарському році селянство округу за продаж яєць отримало 16400000 крб., не рахуючи яйця, що залишалось в господарстві для власного споживання (приблизно на 150 крб.) [11]. Для заготівлі яєць створювались птахівничі кооперативи. По плану на 1925 р. Кам'янецький Птахосоюз повинен був заготовити 120 вагонів яєць, заготовив 116 вагонів яєць, або 96,6 %. Причому 92,55 % заготовлено через кооперацію (споживчу – 61,8 %, сільськогосподарську – 30,8 %, власним апаратом – 7,45 %) Нездорова конкуренція вплинула на якість яйця. Якщо за перше півріччя 1925 р. I сорту нараховувалось 90 %, то у II півріччі кількість знизилась до 55,20 %. За кордон вивезено 55,8 % ,або 65 вагонів яєць. З них 75 % в Німеччину, решта реалізована на внутрішніх ринках Москви, Києва, Харкова. Вся заготівля в окрузі вираховується в 38636 скриньок [12]. В результаті продукція птахівництва у валовому доході пересічного селянського господарства Кам'янецького округу, згідно бюджетного обстеження 1926 р. (451 крб. 03 коп.) складала 17 крб. 16 коп., поступаючись прибутковості рільництва і скотарства, але посідала друге місце після

рослинництва в умовно чистому прибутку – 11 крб. 09 коп.[13]. Нарощування продукції птахівництва, покращення її якості могло б сприяти піднесенню селянського господарства, зростанню його заможності.

Традиційним улюбленим заняттям подільських селян було бджолярство. У 20 роках кількість пасік на Поділлі щорічно збільшувалася. Якщо у 1921 р. чисельність господарств на Проскурівщині, які завели пасіку досягла 409, у 1922 р. – 536, то у 1923 р. – 706, у 1924 р. – 565, у 1925 р. – 500 [14]. Одночасно із збільшенням пасік відбувався перехід їх на інтенсивні методи бджільництва. Насамперед це знайшло вияв у заміні застарілих вуликів «дуплянок» на рамкові «Дупляки зникають скрізь, – як писала газета «Червоний Кордон» – нездале приладдя в сучасних умовах господарювання, причому знищення екстенсивного виду бджільництва, відбувається швидше у великих пасічницьких господарствах.»[15] Якщо у 1920 р. кількість рамкових вуликів на Проскрівщині складала 18544, то у 1926 р. – 41961, або 64,4 % до загальної кількості вуликів в окрузі [16]. Заміна дуплянок на рамкові вулики сприяла продуктивності бджільництва. Наприклад, збір меду і воску із рамкового вулика на Поділлі у 1924-1925 рр. склав 19,8 фунтів, а з дуплянок – 11,7 фунтів меду та відповідно 1,42 і 1,09 фунтів воску [17]. Процес витіснення дуплянок рамковими вуликами на Поділлі відбувався неоднозначно і залежав від економічного стану господарства. Якщо у безпосівних господарствах Проскурівського округу у 1926 р. нараховувалося 4,77 % рамкових вуликів, то з посівом до одної дес. – 10,85 %, 1,01 - 2 дес. – 25,54 %, 2,01-3 дес. – 28,64 %, 3,01-4 дес. – 18,60 %, 4,01 - 6 дес. – 9,06 [18]. Велике значення в інтенсифікації бджільництва мали умови утримання бджіл. Анкетне опитування 1924 р. виявило, що у 6,1 % опитаних власників пасік Поділля бджоли перезимували «добре», 48,4 % – «посередньо», 45,5 % – «погано» [19]. Причиною поганої зимівлі бджіл 44,1 % респондентів вказали на нестачу корму, 39,6 % – холоднечу, 12,4 % – вогкість у вуликах, 3,9 % – інші причини [20]. Лише 18,4 % власників пасік мали «добрий» медовзяток, 60,7 % – «посередній», а 20,9 % – «поганий» [21]. Торкаючись товарності бджільництва варто поділити селянські пасіки на три групи. Першу складають пасіки до 10 рамкових вуликів. Як

правило, вони мали споживчий характер. Другу – пасіки з 11-25 вуликів, які мали незначний товарний надлишок, і третя – 26 і більше бджолосімей – значні товарні лишки меду. Лише такі пасіки носили промисловий характер [22]. Найбільша кількість рамкових вуликів спостерігалася у малопродуктивних господарствах, у яких був значний надлишок робочого часу, бракувало реманенту, тягової сили. Саме такі господарства намагалися поліпшити матеріальний стан своїх родин виробництвом товарного меду.

В цілому можна констатувати, що розвиток городництва, садівництва, птахівництва і бджолярства не мав для селянських господарств чітко вираженого ринкового характеру. Фактично в цій галузі забезпечувалися мінімальні споживчі потреби селянських родин. Мати свою власну городину, садовину, мед, яйці було однією з умов виживання селян. Лише незначні надлишки цієї продукції збувалися на ринку. Цілком зрозуміло, що селянством Поділля не виявлявся особливий інтерес до інтенсифікації городництва, садівництва, птахівництва і бджолярства. Дані галузі розглядалися як такі, що не вимагають значних затрат, але і користі дають мало. В майбутньому, в умовах капіталізації, існувала перспектива перетворення цих галузей у провідні і такі, що могли б дати чималий дохід селянському господарству.

Висновок. Селянин – споконвічний годувальник будь-якого народу, нації. Сьогодні є чимало тверджень, що селянське господарство віджило своє і йому на зміну прийшли великі сільськогосподарські підприємства ринкового типу. На наше переконання, яке ґрунтується і на попередньому історичному досвіді, селянське господарство має перспективи існування. Ліс складається не лише із великих могутніх дерев, але і підліску, грибів, трави, птахів, комах, звірів тощо. Вся ця екосистема утворює справжній повноцінний ліс. Так само і сільськогосподарське виробництво має використовувати будь-які типи господарств, які, посідаючи ту чи іншу нішу у багатоукладній аграрній економіці, виробляють хліб і до хліба.

У 20-ті рр. ХХ ст. селянське господарство посідало домінуюче становище. Цьому передувала досить важка і сповнена драматизму боротьба селян із віджилими нетрудовими типами господарств. Спроба більшовицького режиму насадити на Поділлі великі господарства державного типу не увінчалася успіхом.

Проаналізувавши заходи щодо піднесення селянського господарства Поділля у 1922-1927 рр. ми прийшли до висновку, що вони відзначалися млявістю, не мали завершеного, послідовного і, головне, радикального, модернізуючого характеру. Власне політика вищих і місцевих органів влади стосовно селянського господарства мала подвійну суть. З одного боку, робилися деякі кроки щодо його піднесення: розгортання землевпорядних робіт з метою перейти до поліпшених форм сівозміни, кооперації, селянської взаємодопомоги, меліоративних робіт, організації прокатних, злучних пунктів, поширенню передових методів агротехніки тощо. Проте їх здійснення на практиці наштовхувалося на численні проблеми і труднощі. З іншого – надзвичайно кволо переборювався консерватизм певної частини селянства стосовно радикалізму у модернізації селянського господарства. Через це можна стверджувати, що владні структури свідомо затягували розв'язання назрілих проблем селянського господарства, надіючись шляхом їх колективізації вирішити проблему докорінної модернізації сільського господарства. Таким чином, Радянська влада, захоплена ідеєю колективізації селян, проігнорувала ті колосальні можливості, які були у селянському господарстві, і прагнення значної її частини до пошуків новітніх, сучасних прийомів господарювання. Особливу велику роль міг зіграти інститут земельної громади, яка могла поєднати громадський інтерес у забезпеченні зростаючих потреб країни у продукції сільського господарства і особистий інтерес селянина, який полягав у всілякому зміцненні свого господарства, зростанню через нього заможності своєї родини. На Поділлі, де обцинна форма господарювання не мала значного поширення і не була традиційною, формування інституту земельної громади могло мати неабиякі результати, але за умови всілякої державної підтримки й допомоги. У зв'язку із проголошенням курсу на колективізацію сільського господарства у 1928-1929 рр. було взято напрям на розорення сильних селянських господарств через систему надмірного оподаткування, хлібозаготівель тощо. Згодом цей курс переріс у відкритий терор проти заможної частини подільського селянства. Опинившись у силовому полі радянської тоталітарної системи, економічно сильні селянські господарства швидко розорювалися, втрачали будь-який інтерес до праці на землі.

Певного поширення на Поділлі набули допоміжні галузі селянського господарства, зокрема городництво і птахівництво. Саме вони практично були присутні майже в кожному селянському дворі. У задоволенні споживчих потреб селянської родини ці галузі відігравали ключову роль. Надлишок городньої продукції і продукції птахівництва збувалися на ринку. Садівництво і бджолярство мали вибіркового характеру, тобто наявність садів і пасік було не обов'язковою галуззю селянського господарства. Лише незначна кількість селян практикували розведення садів і бджіл.

Проте, як показують матеріали дослідження, продукція садівництва і бджолярства мала передусім не споживчий, а ринковий характер. Селянська родина, в силу низьких споживчих потреб, вважала споживання фруктів і меду надмірною розкішшю і намагалася збути цю продукцію на ринку з метою поповнення надходжень до бюджету.

На наш погляд, селянське господарство Поділля в умовах радянського тоталітарного режиму було приречене на дуже низький рівень розвитку.

Список використаної літератури

1. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу – 1917-1926 рр. – Вінниця, 1926. – С. 112.
2. Там само. – С. 114.
3. Кам'яниччина у цифрах. – Кам'янець-Подільський : Кам'янецьке округове статистичне бюро, 1927. – С. 83
4. Там само. – С. 118.
5. Селянські громадські садки // Червоний кордон. – 1927. – 11 листопада.
6. Не слухали агронома – гусінь сади об'їла // Червоний кордон. – 1926. – 20 травня.
7. Матеріали по вивченню економіки сільського господарства Кам'янецької округи – Кам'янець-Подільський, 1927. – С. 110.
8. Налагодити збут садовини у надніпрянських районах // Червоний кордон. – 1926. – 14 липня.
9. Бюлетень Подільського губерньського статистичного бюро. – 1925. – №2. – С. 140.
10. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО) Ф.Р. 16. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк.40.
11. Там само. – Арк. 39.
12. Там само. – Арк. 72.
13. Кам'яниччина у цифрах... – С. 114.
14. Стан бджільництва у Проскурівській окрузі // Статистичний бюлетень. – Проскурів: Округне статистичне бюро ЦСУ, 1926. – Ч. II. – С. 12.
15. Бахметьєв Г.М. Бджільництво на Поділлі // Червоний кордон. – 1924. – 28 листопада.
16. Бортництво збільшує прибуток// Червоний кордон. – 1927. – 30 березня.

17. Бюлетень округового статистичного бюро. – Вінниця, 1926. – № 1-2. – жовтень-березень. – С.114.
18. Статистичний бюлетень. – Проскурів, 1927. – Ч. 2. – С.12.
19. Бюлетень Подільського губерніального статистичного бюро. – Вінниця, 1925. – № 6. – С. 112.
20. Там само. – С. 114.
21. Там само. – С. 115.
22. Там само. – С. 118.